

Олена Жукова

До питання музеєфікації Спаської церкви в Наталіївці як живого музею

Olena Zhukova

To a question of museumification of Saviour Church in Nataliika as a life museum

Church of the Saviour in Volodymyrovka Krasnokutsk district is the pearl of architecture and monumental art of the Kharkiv region, which requires the involvement of museum reserve space of Ukraine. The most optimal form of museumification monument is the creation of a live museum, it brings together in one building and museum utilitarian function. This form will not only restore the original function of the construction (the church was conceived as a temple museum), but also to ensure the preservation and popularization of comprehensive architectural monuments and its objects of monumental art.

Keywords: Church of the Saviour, the manor «Nataliika», museumification, a monument of architecture, works of monumental art, a live museum

Спаська церква в с. Володимирівка Краснокутського р-ну – перлина архітектури та монументального мистецтва Харківщини, що потребує залучення до музейно-заповідного простору України. Найбільш оптимальною формою музеєфікації пам'ятки є створення живого музею, що об'єднує в одній споруді утилітарні та музейні функції. Така форма дозволить не лише відновити первісну функцію споруди (церква була задумана як храм-музей), а й забезпечити збереження та всебічну популяризацію пам'ятки архітектури та її об'єктів монументального мистецтва.

Ключові слова: Спаська церква, садиба «Наталіївка», музеєфікація, пам'ятка архітектури, витвори монументального мистецтва, живий музей

Спаська церква, збудована 1913 р. на замовлення П. І. Харитоненка в його садибі «Наталіївка» у стилі псковсько-новгородського православного зодчества XIII–XIV ст., належить до найкращих пам'яток архітектури та монументального мистецтва Харківщини. Оскільки церква задумувалася як храм-музей, то до її створення були залучені пер-

шокласні майстри того часу: архітектор О. Щусев, скульптори О. Матвеев, С. Коненков, С. Івсеев, живописець О. Савінов, мармурувальники В. Єлізаров, С. Круглов, Є. Соколов. Сукупність витворів високої мистецької цінності відомих архітекторів, скульпторів і живописців зробив Наталіївську церкву унікальним витвором не лише архітектури, а й монументального мистецтва.

Колекції П. І. Харитоненка добре і злагоджено вписалися в інтер'єр церкви, збагачений розписами О. І. Савінова, які своїми підкреслено витягнутими пропорціями фігур і їх перебільшеною пластичністю вторували загальній стилістичній спрямованості архітектури храму.

Навіть після Жовтневої революції тут, з урахуванням мистецької цінності пам'ятки, було створено музей давньоруського мистецтва, що функціонував як відділ єдиного на той час в Україні музею садибного типу в Наталіївці.

На жаль, у 1934 р. музей ліквідували, а його колекції були розпорощені по художніх музеях Радянського Союзу.

На сьогодні видатна пам'ятка поступово руйнується. В забутті знаходяться витвори високої мистецької цінності О. Щусєва, О. Матвєєва, С. Конєнкова, О. Савінова, які як музейні предмети могли б прикрасити експозиції будь-якого музею. Оскільки об'єкти монументального мистецтва Спаської церкви є нерухомими об'єктами, органічно та історично пов'язаними з пам'яткою архітектури, то їх експонування здатне відбуватися лише у нерозривному зв'язку з носієм. Це призводить до потреби комплексної музеєфікації монументального мистецтва в сукупності з пам'яткою архітектури.

Спаська церква в Наталіївці досліджувалася мистецтвознавцями¹, архітекторами², істориками³, красзнавцями⁴. Переважна кількість існуючих публікацій відображає мистецтвознавчий погляд на пам'ятку. На сьогодні, розглядаючи можливості музеєфікації Спаської церкви, виникає необхідність в комплексному пам'яткознавчому дослідженні споруди не лише як головного експоната можливого музею, але й носія об'єктів, що володіють музейною цінністю.

Тож метою статті є дослідження та виокремлення ціннісних характеристик Спаської церкви в «Наталіївці» як об'єкта музеєфікації.

Серед маєтків, що належали сімейству Харитоненків, садиба Наталіївка займає особливе місце. У 1884 р. відомий цукровий магнат і ме-

ценат Іван Герасимович Харитоненко (1822–1891 рр.) заснував на березі річки Мерчик садибу, названу на честь дружини Наталії Максимівни. Наталіївка стала улюбленим місцем відпочинку родини, до благоустрою якого докладало зусилля кожне покоління роду.

На місці пусток, що оточували вікову діброву, з'явилися соснові ліси, були побудовані витончений панський будинок, гостьові флігелі, господарські споруди. Інтенсивне будівництво було вкрай необхідним, оскільки Іван Харитоненко і його син Павло славилися своєю гостинністю: щорічно до садиби приїжджало від 50 до 100 осіб. Тут відпочивали художники, музиканти, актори, серед яких: співак Ф. Шаляпін, художники К. і В. Маковські, С. Виноградов, М. Нестеров. Тож дуже скоро Наталіївка стала своєрідним культурним центром Слобожанщини.

На початку 1910 р. до будівництва в Наталіївці долучається академік архітектури О. Щусев, котрий створює тут цілий ансамбль господарських будівель, розставлених по периметру великого витягнутого каре; ряд паркових споруд, у тому числі романтичну, у вигляді маленького замку, в'їзну браму.

Найбільш ранньою зі Щусевих споруд у Наталіївці була Спаська церква (1911–1913 рр., проєкт 1908 р.), що причаїлася у самому центрі Наталіївського парку, чудово вписавшись в навколишній ландшафт.

Відомий на той час архітектор не відразу прийняв пропозицію Павла Івановича Харитоненка – він довго вагався, оскільки мав на той час багато замовлень: виконував наукову реставрацію храму святого Василя в Овручі, завершував будівництво Троїцького собору в Почаївській лаврі, працював над проєктом Марфо-Маріїнської обителі в Москві. Проте його вмовив Михайло Нестеров, який давно товаришував з Харитоненком⁵. Тож замовлення на роботу в Наталіївці Щусев прийняв і, очевидно, не вважав створення Спаського храму чимось другорядним у порівнянні з іншими грандіозними роботами.

Архітектор обрав для храму улюблені мотиви російської Півночі, зокрема псковської архітектури, що поєднує монументальність з теплом ручної роботи, і зупинився на ідеї невеликого однокупольного храму. Ось як він писав про своє ставлення до такого вибору: «Ложный классицизм холоден, безразличен, а архитектура – живое искусство. Я брал для своих произведений характерные пропорции. Характерная пропорция для маленькой церкви – большая глава»⁶.

Храм був спроектований у 1908 р. в стилі псковсько-новгородського православного зодчества XIII–XIV ст.: присадкуватий, з нарочито великим, непропорційним спорудженню куполом-цибулькою, різьбленими віконцями. Побудований з цегли, ззовні повністю облицьований добре обробленим блідо-жовтим вапняком, всередині потинькований. Суворий лаконізм, властивий храмам Пскова, О. Щусєв ускладнив вигадливою обробкою стін і вікон, невеликою ризницею, що притулилася з півночі, та оригінальною дзвіницею, з'єднаною з храмом переходом з південної сторони.

В основі плану було покладено прямокутник, що включає неф, від якого стіною з порталною аркою відділена вівтарна частина з маленькою напівкруглою апсидою. З півночі примикає невелика ризниця, з півдня – дзвіниця. Перекриття храму склепінні. Купол у формі півсферичного зводу на високому круглому барабані завершено великою, непропорційною спорудженню, цибульковою маківкою, що надає споруді архаїчність. Стіни центральної частини щипцеві, західний притвор виконано у формі кокошника, бічні стіни зрізані під крутий скат, що продовжує ухил нефа. Покрівля храму мідна, а купол покритий залізом.

Під усією церквою і дзвіницею знаходиться підвал, перекритий системою хрестових і напівциркульних склепінь, виконаних в цеглі і бетоні. Вхід в підвал зі східної сторони по крутих цегляних сходах.

Дзвіниця, як і церква, цегляна, облицьована вапняком, двоярусна, оригінальної архітектури – ніби вісім деревних стовбурів зметнулися вгору, злилися воедино під невисоким військовим шоломом.

Перший ярус дзвіниці – квадратний у плані, другий ярус – восьмигранний, утворений пілонами, з'єднаними між собою напівциркульними арками, завершений шоломовидним позолоченим куполом. З церквою дзвіниця поєднується критим переходом з ганком.

Головний фасад церкви вкритий багатим та загадковим декором з тайнописом і біблійними сюжетами. Пілястри, фланкуючі головний вхід, прикрашені розетками з погрудними зображеннями. Тимпан фронтона західного фасаду покритий орнаментом рослинного характеру, між вікнами барабану купола і на стінах – різьблені вставки, на південній стіні нефа встановлено великий горельєф. Над головним входом розміщується мозаїчне панно «Спас Вседержитель».

Облицьовання споруди блідо-жовтим вапняком, що добре піддається обробці, само собою мало на увазі наявність різьбленого декору, тради-

ційного в давньоруській архітектурі. Цю роботу П. І. Харитоненко замовив талановитим скульпторам О. Т. Матвєєву і С. Т. Конєнкову.

Матвєєв до цього часу вже був відомий як автор чудового ансамблю садово-паркової скульптури на території вілли відомого мецената Я. Є. Жуковського в Криму, а також одного з найбільш натхненних творів російської меморіальної пластики – надгробка рано померлого художника Борисова-Мусатова в Тарусі (1910–1912 рр.), який оцінювався як один із шедеврів вітчизняної скульптури початку століття⁷.

Для храму в Наталіївці Матвєєв виконав різьблене оздоблення, що вражає своєю різноманітністю: на західному фронтоні скульптор створив монументальне різьблене полотно «Преображення», обплетене рослинним орнаментом; пілястри біля входу прикрашають 24 розетки із зображеннями святих – покровителів роду Харитонєнків; стіни храму ззовні скульптор прикрасив численними різьбленими вставками й двома невеликими горельєфними зображення Ісуса Христа. Існує думка, що один з горельєфів Харитонєнко привіз для декорування храму з аукціону середньовічних цінностей у Франції⁸.

Скульптуру «Розп'яття», розташовану на південному боці храму, виконав талановитий скульптор С. Конєнков. З Харитонєнком молодий ще тоді скульптор познайомився 1909 р. на VIII виставці Союзу російських художників. Конєнков в той час сильно бідував, тому він невимовно зрадив, дізнавшись, що багатий цукрозаводчик купив його скульптуру «Сліпий» і передав йому 500 рублів завдатку за неї. І надалі Павло Іванович всіляко йому допомагав, а пізніше запросив скульптора для створення Розп'яття в Наталіївці. Прибувши в садибу, щоб подивитися роботу мармурувальників, Конєнков залишився незадоволений втіленням свого задуму і сам виконав весь двометровий барельєф заново⁹.

Місце для барельєфу було визначено ідеально: там, де стіна храму і виступаюча на південь дзвіниця утворюють напівзамкнутий простір, наче відокремлюючи його від зовнішнього світу. Створюючи умови для зосередженого споглядання унікального творіння майстра, біля розп'яття спеціально встановили низьку кам'яну лаву. Висічений в мармурі напис «1913. Сергій Конєнков» засвідчує авторство майстра.

Внутрішній розпис храму здійснив молодий петербурзький художник товариства «Мир искусства» О. І. Савінов. Розпис було виконано в дусі давньоруського фрескового живопису Новгород, Ярославля та Фера-

понтова монастиря. За задумом Савінова, в оформленні церкви гармонійно поєднувалися давні традиції церковного розпису з багатими рослинними і тваринними мотивами. Збереглися ескізи розписів з зображеннями оленів та інших тварин.

Працюючи над оформленням храму, художник на три роки оселився в Наталіївці, розписуючи стіни, відроджуючи старовинну техніку фрески, осягаючи, за його власним визнанням, «значення балансу мас, гармонію ліній, місце для кольору і значення його чергування, закладений у всьому цьому пафос»¹⁰. Так були створені композиції «Різдво», «Хрещення», «Жінки-мироносиці», «Не ридай мене, мати».

У цей період Савінов написав також кілька картин, присвячених Наталіївці; вони зберігаються тепер у його спадкоємців. На жаль, розписи Наталіївського храму в радянський період були забілені, тож дійшли до нас лише у вигляді чорно-білих фотографій і малюнків.

Будівництво Наталіївського храму Спаса продовжувалося з 1911 по 1913 рр. Роботами над зведенням храму керував архітектор О. М. Рухлядев.

На північному фасаді було викарбувано пам'ятний напис: «В лето от создания мира 7419 от Рождества же Господа нашего Иисуса Христа 1911 месяца июня в 29 день в царствование Императора Николая II Александровича в имении Натальевка в присутствии владельцев имения действительного статского советника Павла Ивановича Харитоненко с супругой Верой Андреевной и сыном Иваном Павловичем, дочерей их Елены Павловны Олив с супругом Михаилом Сергеевичем и Натальи Павловны светлейшей княгини Горчаковой с супругом Михаилом Константиновичем, внучек Ирины и Веры графинь Стенбок, заложен храм во имя Всемиловейшего Спаса в знак милости Божьей явленной роду Харитоненко. Строитель храма академик Алексей Щусев, помощник архитектор Рухлядев. Освящен храм сей лета 1913 месяца июня в 7 день».

Подія освячення храму була висвітлена і в тогочасних газетах. У «Харьковских ведомостях» від 20 листопада 1913 р. було написано: «П. И. Харитоненко – редкий по религиозности человек... Исключительно его стараниями в имении «Натальевка» выстроен редкой архитектуры храм, на который покойный израсходовал свыше 350-ти тысяч рублей»¹¹.

Наталіївський храм Спаса мав не лише культове призначення, а повинен був виконувати ще й музейно-експозиційні функції: Павло Іванович розмістив у стінах церкви унікальну колекцію давньоруського мистецтва,

золотого шиття, панікадил і лампад, предметів культового вжитку і священних книг, колекцію рідкісних ікон, яка була предметом надзвичайної гордості родини Харитоненків та вважалася третьою по значущості в Російській імперії. Перлиною колекції були рідкісні дев'ять ікон деісусного чину новгородського письма XV–XVI ст. Всі ці предмети отримали місце в інтер'єрі не стільки за церковними канонами, скільки в інтересах музейного показу. За словами Г. О. Савінова, сина художника, «иконостасы там были особыми: иконы экспонировались, как на выставочных стендах в музее; над ними шла роспись. Иконы, судя по рассказам отца и по фотографиям, были великолепны. Они собирались из многих мест России, представляя различные школы древних иконописцев»¹².

У 1920 р. в колишньому господарстві Павла Харитоненка був створений радгосп «Наталіївка», а на його землях в селі Мурафа у 1923 р. – сільськогосподарська артіль ім. Манільського. У 1924 р. Наталіївський маєток був переданий раді профспілок. В ньому розмістився Володимирівський протитуберкульозний санаторій.

На основі храму-музею в той час функціонував музей давньоруського мистецтва як відділ створеного 1920 р. в Наталіївці єдиного на той час в Україні музею садибного типу. Для творів мистецтва нового часу – картин, меблів, виробів з фарфору – була виділена одна з садибних будівель, тоді як відділ старого (давньоруського) мистецтва залишився в церкві. Розписи церкви були повністю забілені.

На жаль, музей не зберігся – в 1934 р. був ліквідований, а колекцію частково втрачено. Окремі експонати поповнили Харківський художній музей, Київський музей російського мистецтва, Лебединський краєзнавчий музей. У роки Великої Вітчизняної війни головний корпус санаторію – колишній панський будинок – був зруйнований.

У другій пол. XX ст. Наталіївський храм відводився під більярдну, бібліотеку санаторію, і аж до кінця 80-х років використовувався як котельна. Таке нераціональне використання згубно позначилось на інтер'єрах храму – внутрішнє оздоблення церкви не збереглося.

Відсутність будь-яких робіт з консервації та музеєфікації видатної пам'ятки архітектури та монументального мистецтва призводить до її поступового занепаду: обсіпається облицювання церкви, тьмяніють мармурові рельєфи, вандали руйнують кам'яне різьблення, що прикрашає фасади.

На сьогодні храм використовується Харківською єпархією для віруючих.

Таке використання суперечить первісній функції споруди – створювався храм переважно для музейного використання, оздоблення якого повинно було лише підкреслити колекції давньоруського мистецтва, розташовані в ньому.

Сучасне культове використання не сприяє ні сутності, ні збереженості, ні популяризації пам'ятки та окремих об'єктів монументального мистецтва. Висока мистецька цінність пам'ятки, її створення, подальше існування як храму-музею вимагає перетворення Спаської церкви на об'єкт музейного показу. Враховуючи, що витвори монументального мистецтва є нерухомими об'єктами, органічно та історично пов'язаними з пам'яткою архітектури, експонування яких відбувається лише у нерозривному зв'язку з носієм, музеєфікація в таких випадках відбувається шляхом створення храму-музею.

У таких випадках об'єкт культової архітектури повинен відповідати певним умовам, які відсутні в Наталіївці. По-перше, Спаська церква має користувача – Харківську єпархію. По-друге, вона не може існувати як самостійна музейна організація, оскільки її місцезнаходження, розміри та внутрішні об'єми не відповідають умовам храму-музею. Практика свідчить, що найбільш оптимальною формою музеєфікації культової споруди в таких умовах буде перетворення Спаської церкви на живий музей. Живий музей – це музейна форма, яка об'єднує в єдиному об'єкті утилітарні та музейні функції. Така форма відновлює первісне значення споруди (церква була задумана як храм-музей для експонування колекцій давньоруського мистецтва), забезпечує збереження та всебічну популяризацію як пам'ятки архітектури, так і її об'єктів монументального мистецтва.

Оскільки Спаська церква задумувалася як краса садиби, вона нерозривно поєднана з навколишнім історико-культурним ландшафтом, представленим об'єктами архітектури, історії, монументального та садово-паркового мистецтва. Тож фіксує Спаську церкву як невід'ємну частину садиби, не можна розглядати її музеєфікації без комплексної музеєфікації Наталіївки в цілому. Організаційно музей «Спаська церква» здатен бути складовою тією організацією, яка використовує колишню садибу «Наталіївка».

Храм Спаса в колишній садибі родини Харитоненків – Наталіївці – унікальна пам'ятка архітектури та монументального мистецтва. Композиція та архітектурний образ Наталіївської церкви явилися творчою переробкою видатним архітектором Щусєвим форм давньої псковсько-новгородської архітектури, нетипової для Слобожанщини. Архітектурна

споруда є носієм для пам'яток монументального мистецтва: кам'яного орнаментального різьблення, кам'яних рельєфів, мармурової скульптури «Розп'яття», мозаїчного панно над входом. Над оздобленням храму працювали скульптори С. Т. Коненков, О. Т. Матвєєв, С. О. Івсєєв, мармурувальники В. Єлізаров, С. Круглов, Є. Соколов.

Музейна мережа Харківщини на сьогодні не має достатньо розвиненої структури, що не відповідає ні значенню регіону, ні наявним історико-культурним пам'яткам. Багато видатних пам'яток, розпорошених по області, не використовуються в туристичній індустрії (в тому числі й Спаська церква у Наталіївці). В музейній структурі області повністю відсутні музеї ансамблевої форми, створені на основі музеєфікації пам'яток архітектури, що свідчить про відсутність музеєфікації як такої.

Тож створення живого музею «Спаська церква» здатне не лише збагатити та урізноманітнити музейний ландшафт Харківщини, але й надати пам'ятці нового змісту, вводячи її як значний туристичний об'єкт до туристично-екскурсійної галузі.

- ¹ Тиманович Є. В. Спаська церква, с. Володимирівка Краснокутського району // Пам'ятки архітектури та містобудування України: довідник Держ. реєстру нац. культ. Надбання за ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. – К., 2001. – С. 247-248.
- ² Ремізова Е. Натальєвка: пам'ять места // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Вип. 2. – 2013. – С. 198-207.
- ³ Бірєва О. Ю. Ретроспективний огляд садибних церков Слобожанщини // Вісник ХДАК. – Вип. 35. – 2012. – С. 38-45.
- ⁴ Борисова Т. М., Дяченко М. Г., Уманський М. В. Історичні та пам'ятні міста Харківщини, – Х.: Прапор, 1966. – С. 41-42.
- ⁵ Нєстеров М. В. Воспоминание. – Москва: Советский художник, 1989. – С. 313.
- ⁶ Афанасєв К. Н. Щусєв А. В. – М.: Стройиздат, 1978. – С. 27.
- ⁷ Коненков С. Т. Мой век. Серия о жизни и о себе. – Москва: Политиздат, 1972. – С. 80.
- ⁸ Тиманович Є. В. Спаська церква, с. Володимирівка... – С. 247.
- ⁹ Коненков С. Т. Мой век. Серия о жизни и о себе... – С. 181.
- ¹⁰ Савинов Г. А. Александр Иванович Савинов. Письма. Документы. Воспоминания. – Ленинград: Художник РСФСР, 1983. – С. 56.
- ¹¹ Натальєвка // Столица и усадьба. – 1915. – № 32. – С. 5.
- ¹² Савинов Г. А. Александр Иванович Савинов... – С. 57.